

Володарська Наталія Дмитрівна,
канд. психол. наук., старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник Інституту
психології імені Г.С. Костюка НАПН України

ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ ЗМІН ЖИТТЄВИХ ПЕРСПЕКТИВ ТА СТРАТЕГІЙ ОСОБИСТОСТІ В КРИЗОВИХ СИТУАЦІЯХ

У статті викладено психологічні основи змін життєвих перспектив особистості в кризових ситуаціях та методи їх корекції. Розглянуто методологічні основи впливу змін життєвих стратегій особистості, що корегує зміни життєвих перспектив. Наданий аналіз останніх досліджень проблем реабілітації особистості в кризових ситуаціях. Здійснено порівняльний аналіз особливостей змін життєвих перспектив у жінок і чоловіків. Виявлено розбіжності в змінах життєвих перспектив жінок і чоловіків в кризових ситуаціях. Встановлено особливості впливу кризових ситуацій на побудову нових цілей та стратегій їх досягнення. Охарактеризовано специфіку змін життєвих стратегій у членів сім'ї, після перебування в зоні АТО. Виділені розбіжності у найбільш значущих темах змін життєвих перспектив чоловіків і жінок відображені в діаграмах. Надане пояснення до кожної теми життєвих перспектив. Підібрані методики впливу на процес гармонізації життєвих перспектив, планів, цінностей особистості, яка опинилась в життєвих кризових ситуаціях. Окреслені напрямки групової та індивідуальної роботи з молодим подружжям, що перебувають в реабілітаційному центрі. Визначені та апробовані методики роботи з жінками і чоловіками на відновлення часово-просторових орієнтацій, минулого, сьогодення та майбутнього. Розроблена модель розвитку життєвих стратегій особистості, що активують побудову нових перспектив у процесі самодетермінації розвитку особистості.

Ключові слова: кризові ситуації, життєві перспективи, життєві стратегії, гендерні стереотипи змін перспектив, планів, цінностей.

Володарская Н.Д. Гендерные стереотипы изменений жизненных перспектив и стратегий личности в кризисных ситуациях. В статье изложены психологические основы изменений жизненных перспектив личности в кризисных ситуациях и методы их коррекции. Рассмотрены методологические основы влияния изменений жизненных стратегий личности, что корректирует изменения жизненных перспектив. Предоставлен анализ последних исследований проблем реабилитации личности в кризисных ситуациях. Выполнен сравнительный анализ личностных изменений жизненных перспектив у женщин и мужчин. Выявлены различия в изменениях жизненных перспектив женщин и мужчин в кризисных ситуациях. Установлено особенности влияния кризисных ситуаций на выстраивание новых целей и стратегий их достижения. Охарактеризована специфика изменений жизненных стратегий членов семьи после пребывания в зоне АТО. Выделенные различия в наиболее значимых темах изменений жизненных перспектив мужчин и женщин отображены в диаграммах. Дано пояснение к каждой теме жизненных перспектив. Подобраны методики влияния на процес гармонизации жизненных перспектив, планов, ценностей личности, которая оказалась в жизненных кризисных ситуациях. Обозначены направления групповой и индивидуальной работы с молодыми семьями, которые находятся в реабилитационном центре. Определены и апробированы методики работы с женщинами и мужчинами на восстановление пространственно-временных ориентаций прошлого, настоящего и будущего. Разработана модель развития жизненных стратегий личности, что активизирует построение новых перспектив в процессе самодетерминации развития личности.

Ключевые слова: кризисные ситуации, жизненные перспективы, гендерные стереотипы изменений перспектив, планов, ценностей.

Volodarskaya N.D. Gender stereotypes of changing of life perspectives and strategies of a person in crisis situations. The article describes psychological basis of changing life perspectives of individual in crisis situation and methods of their

correction. The methodological foundations of impact of changing life strategies of personality that corrects changes in life perspectives are considered. There is presented an analysis of the latest research of individual's problems of rehabilitation in crisis situations. A comparative analysis of personal changes of life perspectives for women and men was performed. The differences in changes in life perspectives of women and men in crisis situations are revealed. There were established features of impact of crisis situations on building new goals and strategies to achieve them. The specificity of changes of life strategies of family members after being in ATO zone were characterized. Marked differences in the most significant themes of changing of life perspectives of men and women are displayed in diagrams. Description of each themes of life perspectives were given. There were selected methods of influence on a process of life perspectives harmonization, plans and values of a person that was in life crisis situations. There were marked directions of a group and individual work with young families that were in a rehabilitation centre. Methods of work with men and women to restore the time-spatial orientation of past, present and future were identified and tested. There was developed a model of development of person's life strategies which activated construction of new perspectives in process of self-determination of person's development.

Keywords: crisis situations, life perspectives, gender stereotypes in changing perspectives, plans and values.

Актуальність дослідження. Нині в суспільстві спостерігається стрибкоподібне зростання кризових ситуацій в економічній сфері та ускладнення соціальної організації суспільства (формування національної концепції суспільства, спрямованість на глобалізацію, євроінтеграцію та інше), що призводить до змін життєвих перспектив, більш непередбачуваних і багатоманітних. Унаслідок цього відбувається загострення необхідності змін життєвих стратегій особистості. Адже зростає «ціна» помилок у цілепокладанні, засобах досягнення поставлених цілей, отриманих результатів і втрачених можливостях особистості. Це актуалізує проблеми ефективності,

адекватності життєвих цілей, перспектив, стратегій особистості та технологій активізації їх розвитку. Особливим питанням постає гендерний аспект гармонізації та активізації процесу самодетермінації розвитку особистості.

Згідно сучасних поглядів на психологію особистості, зміни в побудові її життєвих перспектив, цілей та стратегій їх досягнення мають гендерні особливості. Особливо значущими ці розбіжності проявляються в кризових ситуаціях. В молодіжному середовищі найчастіше проголошуються перепони у досягненні бажаної цілі "ну що я можу зробити", "в мене замало можливостей", "тільки допомога ззовні може вирішити мою проблему". Досліджуючи зміни в побудові перспектив особистості на різних вікових етапах її розвитку, виділяють взаємозв'язки особистісних параметрів, що обумовлюють самодетермінацію розвитку особистості.

Сьогодні перед психологами постає питання гармонізації змін життєвих перспектив у особистості в кризових ситуаціях, зокрема, учасників АТО. Найважливішим етапом у процесі реабілітації учасників АТО та їх родин є гармонізація внутрішнього світу, що відбувається сполучено з переживанням особистості своєї цінності, що одержує своє відображення в процесі рефлексії. Визначення себе як особистості має ціннісно-змістовну природу. В кризовій ситуації змінюються цінності, які особистість привласнює або ні у власну ціннісну ієрархію. Якщо ці цінності не асимілюються у внутрішньому світі особистості, то виникає когнітивний дисонанс. Неприйняття норм, цінностей формує конфлікт цілей (бажання "добре жити" і "нічого не робити", "отримувати гроші задарма"). По-різному відбуваються ці зміни у жінок і чоловіків, що актуалізує підбір методик реабілітації. Саме тому, актуальним є дослідження гендерних розбіжностей змін життєвих перспектив в кризових життєвих ситуаціях та розробка методів їх гармонізації.

Метою нашого дослідження було - вивчення гендерних особливостей змін життєвих перспектив, стратегій в кризових ситуаціях. Вивчення складно взаємодіючих параметрів когнітивної, поведінкової, емоційної сфер особистості, що впливають на зміни її життєвих перспектив. Саме на

визначення можливостей впливу на особливості цих складових через різні технології, вправи спрямоване наше емпіричне дослідження.

Аналіз останніх публікацій. В психології дослідження особистісних характеристик в кризових ситуаціях займають значне місце впровадження методів реабілітації учасників АТО. Фокус уваги приділяється особливостям гармонізації життєвих перспектив, цілей та стратегій їх досягнення. В руслі цих досліджень в психологію увійшли та закріпились такі поняття як життєві смисли. Категорія цілісності особистості ототожнюється феноменологічній категорії смислу. Життєві смисли в концепції А.Н.Леонтьєва розглядаються в трьох значеннях, які задаються трьома опозиціями: смисл – значення; смисл – емоція; смисл як осмисленість – безглуздість (відсутність смислу). В першому випадку смисл є похідною від фундаментальної опозиції знання і стосунків, як значення – одиниця об'єктивного знання про дійсність. Так смисл – одиниця суб'єктивного ставлення до дійсності. Це перше значення категорії смислу абстрагується від конкретної форми його існування в свідомості. Друге протиставлення смислу і емоції, в якому емоція – це безпосередньо прояв ставлення людини до тих чи інших подій, ситуацій, а смисл – це вже те, що опосередковано значеннями і взагалі пізнанням себе, свого життя. Смисл – це емоція зі смислом, емоція, просвітлена думкою. Третя протиставлення – усвідомленість – безглуздість має зовсім інакше походження. Її джерелом є поняття смислоутворюючого мотиву. Тільки коли діяльність суб'єкту і взагалі хід подій розгортається в напрямку реалізації смислоутворюючих мотивів, тоді ситуація є усвідомлюваною, яка має смисл. В протилежному випадку вона стає безглуздою. Кризовій ситуації особистість не завжди може надати смисл. Це призводить до стану фрустрації, почуття невпевненості, розгубленості. Відбувається розрив в контакті людини з реальністю. Якщо людина розриває контакт з іншими, з суспільством, то це розрив зі своєю сутністю, самістю. Людина перестає бути суспільною істотою, стає спустошеною і депресивною. Людина вступає в конфліктні переживання з суспільством, з самою собою, що породжує когнітивний дисонанс. Це провокує появу у особистості захисних

механізмів пристосування: сублімацію, регресію, пригніченість, реактивні утворення, ізоляцію, заперечення, інтродекцію, проекцію, дифлексію. Прояв турботи, ввічливості може бути “реактивними утвореннями”, за допомогою яких особистість намагається захиститися від власних агресивних потягів. Дослідження теоретичних основ розвитку життєвих стратегій особистості проводиться в роботах вітчизняних та зарубіжних психологів (Д. Леонт'єв, Т. Титаренко, В. Татенко) [5,8,9], дослідження психотравмуючого впливу наслідків захворювання людини на соціальну адаптацію (Л. Сердюк, Н. Володарська, О. Купреєва, О. Чиханцова, Є. Клопота) [1,2,6], дослідження психологічного супроводу інвалідів в системі ВНЗ (Л. Копишинська, К. Мілютіна, К. Кольченко та інш.), роботи розкривають особливості внутрішнього світу особистості з вадами здоров'я [6, 7]. Таким чином, діалог виступає процесом розвитку контакту, в якому відбувається процес переживання. При цьому, діалог зберігає актуальними усі характеристики поняття контакту «Я» та «іншого», їх присутність в житті один одного. Останні дослідження вітчизняних психологів: Л. Кондратенко, Н. Пророк, С. Гончаренко, Л. Манилова, О. Чекстере, Т. Суворова, спрямовані на визначення умов відновлення особистісного ресурсу і подолання наслідків травматизації [3]. Недостатньо дослідженими залишаються гендерні особливості змін життєвих перспектив особистості в кризових ситуаціях, зокрема, учасників АТО.

Виклад основного матеріалу. Зміна контактного оточення впливає на систему життєвих перспектив особистості, стратегій, вона оновлюється, корегується, розвивається. Особливо ці можливості виникають в кризових ситуаціях. У цьому контексті з необхідністю постає питання про переосмислення функцій та компонент життєвих стратегій особистості у новому оточенні, про зміну технологій психологічного супроводу, які через низьку пластичність, недосконалість не здатні трансформуватись відповідно до потреб людини в кризовій ситуації. По-різному відбуваються зміни перспектив у жінок і чоловіків [4]. Спираючись на виокремлені в роботах

I.Калінаускас, закономірності прояву характерних для чоловіків і жінок стереотипів взаємодії з соціальним оточенням, людьми, іншими, проводився порівняльний аналіз їх життєвих перспектив в кризових ситуаціях.

Проводячи консультації з сімейними парами, які перебували в реабілітаційному центрі м. Хирів (Львівська область, Самбірський район) 38 осіб, були визначені особливості змін життєвих перспектив. Дослідження проводилось на основі напівструктурованого інтерв'ю та анкетування. Опитування жінок і чоловіків дало можливість виокремити певні закономірності в проявах цих змін. Порівняльний аналіз виявив особливості взаємодії жінок з соціальним оточенням, якій відбувається за певним напрямком: надання простору для діалогу, наповнення цього простору та освоєння його. Для чоловіків характерними стереотипами взаємодії є: задавання напрямку цієї взаємодії, організація, завершення або пролонгація її. В кризових ситуаціях ці закономірності змінюються. У чоловіків проявляється змішаний тип цих стереотипів. В одних ситуаціях, стрес породжує регрес в проявах психологічного захисту. Це може бути стан фрустрації, небажання втручатись у вирішення проблеми. Чоловіки перекладають відповідальність за ситуацію на жінок. Якщо жінка не надавала простір для ініціатив чоловіка в змінах життєвих перспектив (повернення його в звичний для нього ритм професійної діяльності, або наполягала на зміні роботи, звичок, друзів і таке інше), то у чоловіка виникала пасивність в організації, напрямку змін, налагодженні діалогу з нею і оточуючими. Такі зміни в його поведінці призводили до посилення негативних проявів у спілкуванні, реабілітації в цілому. В таких випадках, на консультації, жінки ображалися на пасивність чоловіків у змінах життєвих планів, знаходження альтернатив майбутньої роботи, можливостей вирішення життєвих проблем, побутових негараздів. Якщо жінка проявляє активність у вирішенні життєвих проблем, то відчуває самотність, розгубленість, нестачу жіночої ідентичності. Якщо вона віддає активність у побудові напрямку змін життєвих перспектив чоловікові, то відчуває себе захищеною, набуває жіночу ідентичність, впевненість. В такій

взаємодії відсутня боротьба за владу, немає хазяїна і підлеглого, відбувається гармонія в стосунках. Усвідомлення жіночої ідентичності надає поштовх до освоєння життєвого простору в напрямку, який вибрав чоловік. Саме жінка наповнює цей простір. Освоєння нею цього простору стає наступним кроком циклу взаємодії з чоловіком, переборенням паузи між закінченням одного етапу взаємодії і початком нового. Жінка має можливість спрямовувати увагу чоловіка на певні кризові ситуації. Розгубленість жінки в кризовій ситуації може змінювати стереотипи життєвих стратегій в поведінці, її емоційній сфері, що унеможливорює зміни життєвих перспектив. Жінки переживають втрати, обмеження у життєвому виборі, якщо є поранення у чоловіка, нестабільність в матеріальному забезпеченні, роботі.

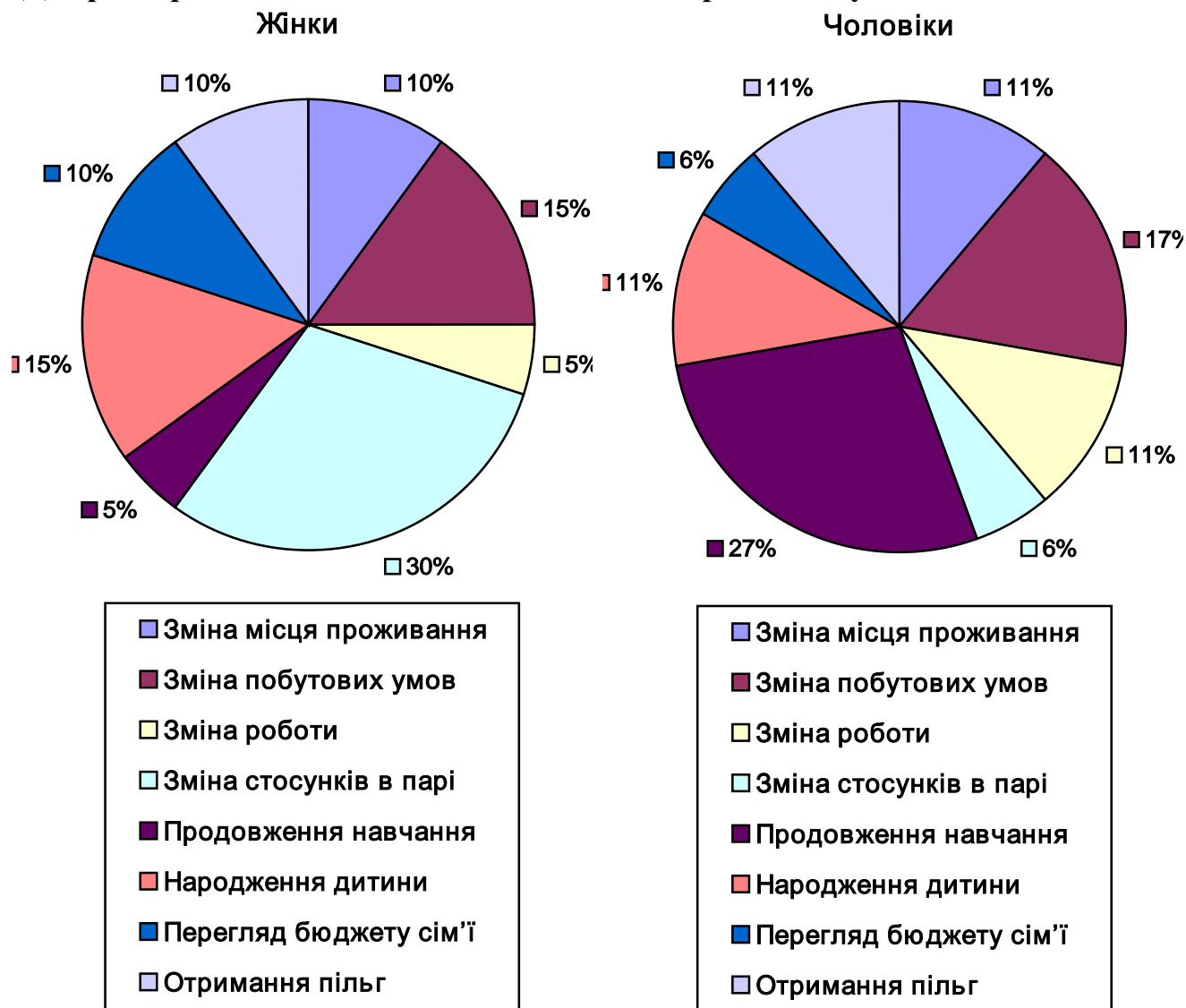
Жінки проявляли активність у виборі нових місць для відпочинку з чоловіком (нові центри реабілітації, шпиталі для лікування). Чоловіки планували нові професійні заняття, освіту (вступ до вузу, навчальних курсів), зміну роботи (оформлення віз на виїзд за кордон, пошук роботи). Обговорення нових планів надало можливість узгодити їх, що позитивно впливало на вирішення внутрішніх сімейних конфліктів (бажання поїхати на заробітки в іншу країну, навчатися або відпочивати). Розширення світоглядних орієнтацій, знань особливостей культурного простору іншої країни, корегувало зміни у виборі нових місць роботи, умов проживання за кордоном. Це допомагало у вирішенні конфліктів у сімейних парах з різними релігійними вірами (католик і православна, мусульманин і православна та інші). Прийняття власної ідентичності (за ознаками віри, статі, нації) допомагало прийняттю несхожості в партнері, толерантності в стосунках. Гендерні особливості змін життєвих перспектив особистості в кризових ситуаціях також проявляються в психологічному захисті: дифлексія, профлексія, уникнення проблеми, невизнання проблеми, перекладання на іншого відповідальності за проблему. Розвиток життєвих стратегій особистості базується на адекватності часових уявлень життєвих перспектив, осмисленості життєвого шляху, майбутніх перспектив, досягнень минулого та впевненості у власні можливості.

У чоловіків, що перебували в зоні АТО визначалось превалювання значущості подій в минулому. В обговореннях значущих для них подій життя, вони пригадували вечірки з друзями, однолітками, односельцями в минулому. Намагались не згадувати травмуючі події в АТО, образи, що виникали під час цих подій. Іноді, лише фрагментарно, в обговоренні виникали спогади про те, що відбувалося. В ці моменти можна було спостерігати емоційне збудження, підвищення голосу, крик, прояв злості, гніву, агресивної поведінки. Спостерігались прояви невпевненості в плануванні майбутнього їх сім'ї. На питання: “Які плануєте зміни у вашій сім'ї, роботі, відпочинку?” - чоловіки замислювались, робили паузу, починали дивитися на своїх жінок. Жінки активніше планували зміни (підбір іншого реабілітаційного центру для чоловіка, шпиталю для подальшого його лікування, переїзд в інше місто, зміна роботи чоловіка або для них обох, народження дитини, підбір школи для дитини, ВНЗ, продовження навчання чоловіка або зміна ВНЗ). Чоловікам складніше було зосередитися на плануванні, в обговоренні частіше повертались до спогадів в минулому або травмуючих ситуацій сьогодення (несправедливість у виділенні пенсії, лікуванні, наданні пільг, соціальна незахищеність). Узагальнюючи розбіжності у змінах життєвих перспектив жінок і чоловіків, ми виокремили найбільш значущі теми (діаграма 1).

Аналізуючи усі теми життєвих перспектив, відмічались розбіжності в плануванні народження дитини (першої або другої). Суперечки в обговоренні планів переїзду на проживання в інше місце стосувалися питанню скрутних умов (проживання з батьками жінки або чоловіка, нестачі коштів на оренду нового помешкання, вимушеності лікування в іншому місці, зміни школи, садочка для дітей). Кризові ситуації впливають на зміни в активності вибору альтернативних засобів досягнення поставлених цілей. Чоловіки пропонували жінкам змінити проживання з їхніми батьками і самостійно шукати місце роботи і помешкання для проживання. Якісний аналіз відповідей дозволив зробити висновок про те, що у чоловіків в кризових ситуаціях відбуваються

зміни життєвих смислів, цінностей. Це проявляється в знеціненні свого життя, в оцінці якості життя.

1. Діаграма розбіжностей тем змін життєвих перспектив у жінок і чоловіків

Проводячи проєктивні методики (малюнок “Острів моєї мрії”, “Наш будинок”), були визначені проблемні зони в стосунках пари. Психологічний супровід передбачав сімейну терапію, консультації, індивідуальні та групові заняття, що проводились за виділеними напрямками. Методами арт-терапії активізувався пошук особистісних ресурсів особистості, застосовуючи різні вправи. Вправи спрямовувалися на усвідомлення власних потреб в сімейній парі. Аналізуючи малюнки (тонкі лінії, або дуже сильний натиск олівця), виявляли підвищену тривожність, невпевненість у чоловіків. Жінки намагались керувати в малюванні будиночка (не тільки прикрашаючи його, а й в перших

начерках ескізу малюнка). Чоловіки очікували на активність жінок, після чого критикували їх, висміювали або знецінювали їх починання. Спостерігалась зміщення інтересу в стратегіях чоловіків (від керування, організації дій до критики та підкорення). Жінки змінювали стратегії (з стратегії наповнення, освоєння простору на керування і організацію дії). В обговоренні виявилось, що такі зміни відбуваються в кризових ситуаціях (втрати здоров'я, матеріального достатку, помешкання для проживання, роботи, можливості вільного життєвого вибору).

Консультативна робота, враховуючи гендерні особливості змін життєвих перспектив особистості, спирається на розвиток життєвих стратегій особистості. Життєві перспективи особистості корегуються розвитком життєвих стратегій. Саме вплив на самодетермінацію розвитку особистості, зміну її життєвих стратегій активізує зміни життєвих перспектив. Зміна життєвих стратегій в кризових ситуаціях відбувається в різних напрямках, що змінює визначення життєвих перспектив особистості. Узагальнення напрямків розвитку життєвих стратегій дали можливість визначити ті, що дають можливість активізації обрання особистістю нових життєвих перспектив: самодетермінація розвитку особистості; самоаналіз власних потреб; активізація духовного потенціалу; гармонізація смисложиттєвих орієнтацій; розширення світоглядних орієнтацій особистості; прийняття ідентичності особистості; постановка життєвих цілей та засобів їх досягнення. Ці напрямки активізації процесу самодетермінації розвитку особистості, її життєвих стратегій, перспектив є базовими в реабілітаційній роботі.

Висновки. В кризових ситуаціях змінюється напрямок пошуку вирішення життєвої проблеми. Ці зміни відбуваються в побудові життєвих перспектив, цілей та засобів їх досягнення. Визначені розбіжності у змінах життєвих перспектив чоловіків та жінок є суттєвими в процесі реабілітації (у відновленні часово-просторових уявлень, минулого, теперішнього та майбутнього).

Психологічна допомога особистості в кризових ситуаціях спрямовується на гармонізацію життєвих перспектив, активізацію процесу самодетермінації розвитку особистості. У виборі методів активізації цих процесів необхідно враховувати гендерні розбіжності змін в життєвих перспективах, стратегіях їх досягнень.

Використані джерела

1. Володарська Н.Д. Активізація процесу самотворення методами групової терапії / Н.Д.Володарська // Проблеми гуманітарних наук: зб. наук. праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка) /ред. кол. Надія Скотна (гол. ред.), І. Галян та інш. – Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка. – 2014. – Вип.33. Психологія. – С.17-28.
2. Володарська Н.Д. Перспективи застосування методів діалогової психотерапії в умовах суспільних трансформацій/ Н.Д.Володарська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія “Психологічні науки”. Випуск 2.Том 1. Херсон -2016.- С.24-30.
3. Допомога дітям, постраждалих внаслідок воєнного конфлікту // Довідник вихователя дошкільного навчального закладу /За ред. Н.В.Пророк. – Слов’янськ ПП “Канцлер”, 2015. - 84 с.
4. Калинаускас И. Женская мудрость и мужская логика. Война полов или принцип дополнительности / И. Калинаускас. – СПб.: Изд-во “Афина”, 2011.- 224.
5. Леонтьев Д. Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации / Д.Леонтьев // Ученые записки кафедры общей психологии МГУ им. М. В. Ломоносова. – Вып. 1.- М.: Смысл,2002. 56–65.
6. Сердюк Л. Комплексная программа развития мотивации учения и профессионального становления будущего специалиста в вузе/ Л. Сердюк, А. Купреева. Актуальные проблемы психологии. Том 5, выпуск 13, 2013. - с. 205–223.
7. Соціально-психологічні чинники соціальної інтеграції молоді з соматичними

вадами здоров'я: Науково-методичний посібник (За заг. ред. Володарської Н.Д.)

–К.: Міленіум,2004. -186 с.

8. Татенко В. Субъект психологической активности: поиск новой парадигмы /В.Татенко// Психологический журнал. – Т.16.№ 3, 1998. -С.23-34.

9. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т.М.Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.

Vykorystani dzherela

1. Volodars'ka N.D. Aktyvizatsiya protsesu samotvorenniya metodamy hrupovoyi terapiyi / N.D.Volodars'ka // Problemy humanitarnykh nauk: zb. nauk. prats' Drohobys'tkoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka) /red. kol. Nadiya Skotna (hol. red.), I. Halyan ta insh. – Drohobych: Redaktsiyno-vydavnychyy viddil DDPU imeni Ivana Franka. – 2014. – Vyp.33. Psykholohiya. – S.17-28.

2. Volodars'ka N.D. Perspektyvy zastosuvannya metodiv dialohovoyi psykhoterapiyi v umovakh suspil'nykh transformatsiy/ N.D.Volodars'ka // Naukovyy visnyk Khersons'koho derzhavnoho universytetu. Seriya "Psykholohichni nauky". Vypusk 2.Tom 1. Kherson -2016.- S.24-30.

3. Dopomoha dityam, postrazhdalym vnaslidok voyennoho konfliktu // Dovidnyk vykhovatelya doshkil'noho navchal'noho zakladu /Za red. N.V.Prorok. – Slov'yans'k PP "Kantsler", 2015. - 84 s.

4. Kalynauskas Y. Zhenskaya mudrost' y uzhs'kaya lohyka. Voyna polov yly pryntsyp dopolnytel'nosti / Y. Kalynauskas. – SPb.: Yzd-vo "Afyna", 2011.-224.

5. Leont'ev D. Lychnostnoe v lychnosti: lychnostnyy potentsyal kak osnova samodeterminatsyy / D.Leont'ev // Uchenye zapysky kafedry obshchey psykholohyy MHU im. M. V. Lomonosova. – Vyp. 1.- M.: Smysl,2002. 56–65.

6. Serdyuk, L. Kompleksnaya prohramma razvytyya motyvatsyy uchenyya y professyonal'noho stanovlenyya budushcheho spetsyalysta v vuze/ L. Serdyuk, A. Kupreeva. Aktual'nye problemy psykholohyy. Tom 5, vypusk 13, 2013. - s. 205–223.

7. Sotsial'no-psykholohichni chynnyky sotsial'noyi intehratsiyi molodi z

somatychnymy vadamy zdorov'ya: Naukovo-metodychnyy posibnyk (Za zah. red. Volodars'koyi N.D.) –K.: Milenium,2004. -186 s.

8. Tatenko V. Sub"ekt psykholohycheskoy aktyvnosti: poysk novoy paradyhmy /V.Tatenko// Psykholohycheskyy zhurnal. – T.16.№ 3, 1998. -S.23-34.

9. Tytarenko T.M. Zhyttyevyy svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti /T.M.Tytarenko. – K.: Lybid', 2003. – 376 s.